

Martin Profant

Úděl, úkol, národ

Pokusy o etické pojetí národa
v českém myšlení 19. století

EDICE ERUDICA

ÚDĚL, ÚKOL, NÁROD

EDICE ERUDICA

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Vědecká redakční rada EDICE ERUDICA

prof. Dr. Andrew Burgess – University of New Mexico, American Academy of Religion, USA

doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. – Západočeská univerzita v Plzni, ČR

doc. PaedDr. Vanda Hájková, Ph.D. – Univerzita Karlova v Praze, ČR

doc. Mgr. Tomáš Jarmara, Ph.D. – Ostravská univerzita v Ostravě, ČR

PhDr. Martina Klicperová-Baker, CSc., mim. Prof. – San Diego, State University, USA

PhDr. Pavel Kopeček, Ph.D. – Univerzita Palackého v Olomouci, ČR

Mgr. Pavel Krákora, Ph.D. – Univerzita Palackého v Olomouci, ČR

doc. PhDr. Denisa Labischová, Ph.D. – Ostravská univerzita v Ostravě, ČR

prof. ThDr. Jan B. Lášek – Univerzita Karlova v Praze, ČR

prof. PhDr. František Mezihorák, CSc., Dr. h.c. – Univerzita Palackého v Olomouci, ČR

prof. PhDr. Erich Mistrík, CSc. – Univerzita Komenského Bratislava, SR

doc. PhDr. Zdeněk Novotný, CSc. – Univerzita Palackého v Olomouci, ČR

prof. PhDr. Josef Oborný, Ph.D. – Univerzita Komenského Bratislava, SR

doc. PhDr. Naděžda Pelcová, CSc. – Univerzita Karlova v Praze, ČR

doc. Mgr. Antonín Staněk, Ph.D. – Univerzita Palackého v Olomouci, ČR

Dr. hab. Małgorzata Świder – Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego, PL

Dr. hab. Aleksandra Trzcielińska-Polus – Instytut politologii Uniwersytetu Opolskiego, PL

prof. PaedDr. et Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Dr. hab. Péter Varnágy, Ph.D. – University of Pécs, HU

Martin Profant

ÚDĚL, ÚKOL, NÁROD

Pokusy o etické pojetí národa
v českém myšlení 19. století

NAKLADATELSTVÍ EPOCHA

Recenzovali:

Doc. PhDr. Jan Halada, CSc.

Doc. PaedDr. Naděžda Morávková, Ph.D.

Copyright © Martin Profant, 2017

Cover © Petra Süssová, 2017

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2017

ISBN 978-80-278-1139-7 (PDF)

Obsah

Úvod.....	7
Prešpurské preludium	16
Filosofie dějin v díle Františka Palackého.....	27
Estetické juvenilie	27
Historikův entuziasmus a světovost	35
Český národ jako výsledek stýkání a potýkání	43
Filosofie dějin?	53
Exkurs: Herder a Slované	55
Palacký a politický pojem národa	64
Národ, lidstvo a historická idea	65
Národ, stát a Rakousko	78
Český národ a národ v Čechách	85
Politické testování národa	99
Schauer a Masaryk	116
Závěr	127
Příloha	131
Seznam použitých zkratk:.....	136
Literatura.....	137
Rejstřík.....	141

Úvod

Národ je kolektivita a rodíme se do něj jako do historickým vývojem dané situace. S ostatními příslušníky našeho národa nás spojuje pospolitost osudu. Ideologická kritika, která byla teoreticky vybroušena v době nástupu fašismu, se soustředila na demystifikaci tohoto tvrzení. Ano, národy se vždy vyskytují v určité situaci, která je dána nejen bez naší volby – mohli bychom ji tedy nazvat národním osudem. Jenomže tento osud je nutně v kolizním vztahu s osudy jednotlivců, ti svoji identitu přeci nevyčerpávají jen ve ztotožnění se s příslušností k národu. Pokud se ideologická kritika vede z marxistických pozic, pak se zdůrazní nutné rozštěpení národa do společenských tříd a lze si posloužit Marxovým aparátem z *Rukopisů Grundrisse*, aby se odhalila abstraktnost pojmu *národ*, který tyto třídy pomijí, ačkoliv na jednotlivce podle jejich třídní příslušnosti národní osud dopadá různě a oni mají diametrálně odlišnou možnost bránit se dopadům válek či ekonomického embarga, prostě katastrofám, v nichž se národní osud projevuje nejdůrazněji. Takto získanou pozici lze rozvíjet prostřednictvím kritického zkoumání manipulace s hněvem mas, kterému apel na národní hrdost a sounáležitost poskytuje ventil, kanalizuje je s ohledem na stávající poměry a přetavuje jejich vlastní zneuznání do pohrdání těmi, kdo nepatří k naší pospolitosti osudu.

Ani varianta, která ideologickou kritiku individualizuje, není zanedbáníhodná: Prohlašuji-li v hovoru s přáteli, že odmítám pojem *národ*, protože umožňuje každému skinheadovi tvrdit, že jsme souručenci či soukmenovci (hezky česky *conates*), možná stylizují své znechucení, ale proto není méně opravdové.

Píši v době, která zase jednou přímo pokouší k tomu, aby člověk považoval takovou ideologickou kritiku za vše, co je potřeba o národu říct. Jinými slovy, aby se národu rozumělo v diskursu identitárního nacionalismu. Přesto nelze nevidět, že v určitém smyslu tato kritika nepřiléhá. Wittgenstein jednou

popsal rozdíl mezi domácím a cizincem herní situací. Hodíme druhému míček vtipu, a pokud je domácí, spontánně správně zareaguje. Pokud je cizinec, chytí míček do ruky a stojí v rozpacích. Má ho hodit zpátky? Nebo ho má hodit někomu jinému, poděkovat a uložit míček do kapsy jako dar? A my opravdu v rámci jedné národní pospolitosti házíme bez rozpaků míčky vtipu přes všechna třídní rozdělení a ty míčky jsou navzdory takovým rozdělením přijímány. Dokonce si musím přiznat, že většinu takových míčků si mohu házet i s českým skinheadem.

Ideologická kritika nepřiléhá ještě z jednoho důvodu. Můžeme sice národní pospolitost s dobrým odůvodněním demaskovat jako fetiš, ale ona v moderní době plní poměrně významné politické a vzdělávací funkce, pokud má v tomto případě vůbec smysl politiku a vzdělání odlišovat. V poslední třetině 18. století bojovaly obě velké buržoasní revoluce za projekt ústavní republiky jako o jedinou formu vládnutí racionálně přiměřenou lidské důstojnosti a právům. Ačkoliv byl řečený projekt universalistický, našel své kulturní ukotvení v národním vědomí, které se konstituovalo společnou spisovnou, či lépe řečeno vzdělanou řečí a vyprávěním společných národních dějin v žánru diskursivního historického poznání. Přitom takové charakteristiky národa jsou samy novum, rodí se teprve v tomto období a výrazněji převládnu až v období napoleonských válek.

Můžeme diskutovat, zda spojení takto pojatého národa a ústavního státu je z normativního hlediska nahodilé, dokonce o tom diskutovat musíme,¹ ale historicky se konstituční vládnutí a reprezentativní demokracie nevyskytují jinak než ve formě národních států. Když se dnes v situaci odumírání národních

¹ Srov. např. diskusi mezi Charlesem Taylorem a Habermasem, viz HABERMAS, J., *Faktizität und Geltung*, Frankfurt a/M. 1994, s. 637.

států odhaluje nesamozřejmost spojení státu a národa, odhalují se s touto nesamozřejmostí zároveň také děsivá rizika.

Například vzdělání se ve všech evropských státech utvářelo jako národní, s národními vzdělanostními encyklopediemi² neoddělitelně spojenými s výchovou k občanství národního státu, včetně národně patetického požadavku vzdělání pro všechny příslušníky národa. Dnes se vzdělávání (proces vzdělání, vzdělávací soustavy, cíle vzdělání) pořád ještě opírá o toto postupně mizející pozadí, a ztrácí tak schopnost sebejistě stanovovat své vlastní cíle. V posledních desetiletích země OECD a EU opakovaně radostně konstatovaly, že se daří odstraňovat *humboldtovský model vzdělání*, tedy model vzdělání charakterizovaného náročnou formou spojení národního a světového. Na jeho místo nastupuje vzdělání, jehož výstupem má být příhodně profilovaný lidský zdroj schopný samoučení (= adaptace pro měnící se požadavky konkurence). Radost je sice spíše předčasná, národní vzdělávací soustavy se ještě pro ono profilování nedokázaly dostatečně adaptovat, ale nastiňuje zřetelně nebezpečné zapominání na jednu z doposud nenahrazených a přitom nezbytných funkcí národa.

„Člověk se, vážení, neimprovizuje,“³ poznamenal o tom ve své slavné přednášce o národu Ernst Renan, a to již v roce 1882. Nemůžeme si vybírat, jednáme v určité historické konstelaci a toto východisko nezměníme. Německý kantovec by použil slovní hru a hovořil by o *gegeben*, tedy o tom, co je dané, nazvěme to česky úděl, dědictví, které je nám dáno spravovat. Proti *gegeben*, danému, ovšem člověk jakožto rozumná a svobodná

² Národnost encyklopedií se zde neprojevuje jen rozdílnou akcentací historických osobností a událostí či rozdílnými kanóny národní a světové literatury, ale také preferenci analytického nebo geometrického postupu při výkladu matematických důkazů, chemickým názvoslovím atd.

³ RENAN, E., Co je to národ? in: PROFANT, Martin (ed.), *Národ a občanství*, Praha 2008, s. 124.

bytosť staví *aufgeben*, tedy to, co po zvážení daného svobodnou volbou přijímá jako svůj úkol. Vrátime-li se k příkladu z minulého odstavce, pak nám je jako uděl dané vzdělání utvářené v kontextu národního státu a jako úkol můžeme přijmout buď zadání zlikvidovat vzdělání ve prospěch tréninku příhodně profilovaných lidských zdrojů, nebo se můžeme pokoušet vytvořit vzdělání, které ho překoná, a tak zruší svoji vazbu na mizející národní stát a jeho společnost a bude ukotveno v kombinaci národního, evropského a kosmopolitního. Jistě, je k dispozici ještě volba nevolit a nechat současné národní vzdělání vyhnívat, ale to je vlastně rozhodnutí pro první alternativu. To, co v textu označuji spíše polozapomenutým souslovím *etické pojetí národa*, je pojetí, které od člověka žádá odpovědnou volbu, promyšlení a přijetí národa jakožto úkolu.

První ražbu triády *úděl, úkol, národ* najdeme u Kanta v podobě a) partikulárního uzavřeného společenství, řekněme etnie, s patriarchálními poměry a nacionálním bludem výlučnosti a národní nenávisti, sjednocení emotivní a instinktivní; b) přijetí úkolu vymýtit instinktivní blud a nahradit ho maximami rozumu; c) národa jako patriotismu a kosmopolitismu, což se projevuje jako lid ústavní republiky.

Z perspektivy našeho tématu je pro nás významnější přepsání Kanta, ve kterém se rozevřel zprostředkovanější vztah národa a státu. To se objevilo v Německu a Rakousku v období napoleonských válek a reagovalo na potřebu mobilizovat společný německý nacionalismus, který by přitom alespoň dočasně akceptoval rozdělení Němců do řady států a státek. To ovšem nutně znamenalo zdůraznit společný spisovný jazyk a vzdělání, německou národní kulturu.

II.

Heinrich Heine v *Romantické škole* vyjádřil hlavní štěpení uvnitř romantického pojetí národa s půvabem, který nezbývá než citovat: „Nesmíme si ovšem pod tímto patriotismem rozumět

týž pocit, který to slovo vyvolává tady ve Francii. Patriotismus Francouzů spočívá v tom, že jejich srdce začne žhnout, a tímto žárem se roztáhne tak, že obejmě svou láskou nejen ty nejbližší, nýbrž celou Francii, celou zemi civilizace; oproti tomu vlastenectví Němců sestává v tom, že se jejich srdce smrsknou do sebe jako usně v zimě, že nenávidí vše cizokrajné, že nechtějí už být světoobčanem, Evropanem, nýbrž jen úzce Teutonem.“⁴

Protiklad romantické školy – pro kterou je národ historická organická danost a zaklínání se s ním slouží konzervování útlaku a nesvobody na jedné straně a národa jako nutného, ale jen průchozího stupně k otevřenosti, ke kosmopolitismu, humanitě a svobodě – představoval v Heinově textu protiklad, který vymezoval romantiku jako takovou, jako ryze reakční záležitost. Básník ovšem nebyl příliš důsledný, příliš dobře věděl, že štěpení probíhá uvnitř romantiky samotné, a hlásil se k vlastním romantickým kořenům.

Palacký, Šafařík a Kollár byli Heinovi vrstevníci a dospívali na konci napoleonských válek. V srpnu 1819 si Palacký zapsal rozvrh rozsáhlé epeje, která měla oslavit boje „... knížat a národů, jejich důstojné pěkné horlení pro svobodu a důstojenství člověčenstva“ v tažení proti Napoleonovi, která by vyvrcholila v Paříži abdikací francouzského tyrana a „... usnešením se knížat, že svobodu dají národům svým – a s ohledu Prozřetelnosti zde zjevně působivší, svatá aliance“.⁵ Zápis vznikl den před započatím karlovarské konference Německého spolku, jehož usnesení o omezení svobody slova nemohlo nikoho nechat na pochybách o hodnotě slibů svobody z úst mocnářů spojených ve Svaté alianci.

⁴ HEINE, H., Die romantische Schule, in: WINDFUHR, Manfred (ed.), *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*, Bd. 8, Düsseldorf 1981, s. 140n.

⁵ PALACKÝ, F., *Korespondence a zápisky I*, Praha 1898, s. 43n.

Ironická náhoda nasvětluje potíže, které budou Palackého a jeho druhy provázet celý život. Český národ si dokázali, a to z velmi dobrých důvodů, myslet jen uvnitř rakouské monarchie. Měla to sice být monarchie, která dala svým národům svobodu, tedy monarchie s občanskou ústavou a vysokým standardem občanských práv a svobod. Nicméně stále to byla monarchie, která ve své stávající podobě představovala krajně konzervativní soustátí. Odtud romantická forma a přitom důraz na eticky náročné zadání národa otevřeného světové civilizaci a humanitě. Řeceno se Šafaříkem, národ není něco daného, ale idea uskutečňovaná jen tehdy, pokud se pro ni pracuje, bojuje, a v případě nezbytnosti i umírá.

Období bezprostředně následující po napoleonských válkách s nutností vyrovnávat se romantickým pojetím národa vymezuje počátek časového intervalu, ze kterého pocházejí zkoumané pokusy o etické pojetí národa. Konec tohoto intervalu představuje období fin de siècle. V tomto období převážily maturitní znaky českého emancipačního projektu: schopnost kritické sebereflexe a uměleckého ironického odstupu, rozvolnění jednoznačného vztažení všech politických témat k národní otázce. Vznikly poslední texty, které promýšlejí pojem národa v kontextu české situace jakožto národa, jehož emancipace si rozumně nemůže klást cíl vzniku samostatného národního státu, protože ten by byl příliš malý pro zachování suverenity navenek a zároveň by reprodukoval problém rakouských národních nerovností v menším měřítku, a proto v beznadějnější formě.

Složitější než časové je vymezení prostorové, respektive kulturního regionu, ke kterému zkoumaná díla příslušejí. V názvu jsem použil sousloví „české myšlení“, ale to je na dluh. Slovák Kollár napsal své dílo v Jeně, Bratislavě, Pešti a Vídni, jen v Čechách nic; Šafařík jedno ze svých nejvýznamnějších děl vytvořil v srbském Novém Sadě, a navíc ho napsal německy, dodnes nemáme z Palackého přeložen do češtiny v plném rozsahu tak klíčový text jako je jeho polemika o husitství s Höflerem. Nejde

přítom jen o jazyk, ale o publikum, ke kterému se texty obracejí. Nemluvě o takovém Bernardu Bolzanovi, který byl sice *Böhme*, ale výslovně nebyl *Tscheche*, nebo o Thunovi, který v průběhu života přijímal střídavě obě etnonyma.

Z hlediska porozumění komentovaným textům je proto zřejmě nejvhodnější perspektiva společné středoevropské kultury, která byla počátkem dvacátých let 19. století na celém území Německého spolku a v nespolkových zemích habsburské monarchie provozována dominantně v němčině, v případě diskurzivních textů bez ohledu na mateřský jazyk autora. Z této společné kultury se v průběhu 19. století postupně diferencovaly jednotlivé středoevropské národní kultury. Jak to tak bývá, překotný vývoj zastíňoval svá předchozí stádia. V roce 1849 se podívoval Lev Thun, a to opravdu nebyl český jazykový nacionalista, Kollárovu rozhodnutí přednášet na vídeňské universitě o slovanských starožitnostech německy, aby byla jeho čtení přístupná pro všechny posluchače. Kollár ovšem jen zůstal věrný době svého mládí, odmítl nové stadium diferenciacie.⁶

III.

Má vůbec smysl mluvit o pojmu *národ*? Odpověď na otázku: Co je to národ? se vždy utvářela podle kulturně historické situace těch, kteří se rozhodli národ provozovat, Francouzi bez rozpaků ztotožnili národ s politickou jednotou, středoevropané museli myslet národ bez státu, někdy byla určující charakteristika prostřednictvím náboženství, jindy se zdůrazňovala charakteristika jazyková, mimo jiné proto, aby se zbezvýznamnily náboženské rozdíly.

Mimoto se odpovídalo a odpovídá na otázku po národě vždy jen v kontextu neodmyslitelných štěpení. Nejnápadnější

⁶ Srov. THUN, Leo hrabě, *Úvahy o nynějších poměrech hledíc zvláště k Čechám*, Praha 1849, s. 45 (pozn.)

je štěpení *my* a *cizí*, ale už jsme zmínili štěpení *pokrokový* a *reakční*, třídní štěpení společnosti, ale právě tak štěpení mezi městem a venkovem a subtilní kulturní rozčlenění společnosti. Definice národa vždy byla a je ideologická, protože se pokouší potlačit všechna podobná štěpení a prosadit se proti nim jako hegemoniální, řečeno s Gramscim „... jako výtvar konkrétní fantazie, který působí na rozptýlený a roztržštěný národ, aby probudil a organizoval jeho kolektivní vůli“.⁷ Gramsci si pro označení takového výtvaru vypůjčil od Sorela slovo *mýtus*.

Obraz národa ve světě českých vlastenců⁸ 19. století reprodukuje nehezky zmrzačený, pokud se soustředíme jen na diskursivní texty, a pokud necháváme stranou jeho vyjádření v umělecké tvorbě a překotně se rozvíjejících formách komunikace, od vlasteneckých spolků, tanců a módy až po kočičinu, národně oblíbenou formu ostrakizace nočním kraválem pod okny oběti. A mrzačí se ještě hůře, pokud se Kollárovy a Meissnerovy básně čtou tak, aby se z nich pojem národa vydestiloval.

⁷ GRAMSCI, A., *Poznámky o Machiavellim, politice a moderním státu*, Praha 1970, s. 7.

⁸ V textu knihy potlačuji slovo *vlastenectví*. Rozpaky kolem tohoto pojmu popsal krásně ve dvou svých úvahách Jan Křen a při čtení v knize zkoumaných textů vyvstávala navíc potíž konzistence. Pro Kollára nebo Palackého znamenalo vlastenectví totéž co patriotismus, tedy lásku k vlasti. Oproti tomu pro ně nacionalismus v jejich německy psaných textech znamenal lásku k národu, který mohl být v mnoha vlastech jako v případě německého národa nebo národa československého. Pomáháme si dnes výrazy jako *zemský patriotismus* nebo *kritické vlastenectví* (opozitně k nacionalismu), ale myslím, že pokud nehrozí, že použití historického slova čtenáře zmate, je vhodné ho použít. Viz KŘEN, J., *Nacionalismus, či patriotismus*, in: KŘEN, Jan, *Historik v pohybu*, Praha 2017, s. 108. Dále: KŘEN, J., *Česká a německá historická paměť – včerejšek a dnešek*, in: KŘEN, J., *Historik v pohybu*, Praha 2017, s. 116–128.

Uvažujeme-li o etickém pojetí národa, nezbyvá než na takové zmrzačení přistoupit. Ideologické, umělecké a emotivní souvislosti musí být uzávkovány (nikoli zapomenuty) a musíme hledat projasněné vyjádření mravního nároku, který toto pojetí vznáší. Výsledné zkoumání bude pak nutně suché jako treska, jen mnohem méně stravitelné. Nepříjemnost, za kterou se musím čtenáři omluvit, ale které ho však nedokáži ušetřit.